

Vejen til velstand
– marked, stat og utopi

Per Boje

Vejen til velstand – marked, stat og utopi

Hvorfor blev Danmark rigt – og ikke rigere?

Tiden 1850-1930

SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG 2020

*University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 596*

© Per Boje og Syddansk Universitetsforlag 2020

Sats og omslag: Dorthe Møller, Unisats ApS

Tryk: Specialtrykkeriet Arco

Billedredaktion: Lars Kjølhede Christensen

Omslagsbillede: Laurits Tuxen: Maskinhal hos E.L. Smidth i Valby. 1911.

ISBN 978-87-7674-3265

Udgivet med støtte fra:

A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal

G.E.C. Gads Fond

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Ingeniør N.M. Knudsens Fond

Landsdommer V. Gieses Legat

VELUX FONDEN

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse
af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge
overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag

Campusvej 55

5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Forord	11
Kapitel 1	
Veje til velstand	13
Velstand	13
Et nyere bud på vejen til velstand	15
Markedsøkonomi – og arbejdsdeling	19
Protektionisme som vejen til økonomisk udvikling	23
Kapitalismens dynamik og økonomisk ulighed	25
Kapitalismens dynamik – entreprenuren og innovation	31
Markedsøkonomiens ineffektivitet	35
Kapitel 2	
Den danske vej til velstand	37
Bud på den danske vej til velstand	37
En mere retvisende fortælling om den danske vej til velstand	39
Værkets disposition	60
Kapitel 3	
Danmark omgivet af en international økonomi i vækst	65
Globalisering	67
Industrialisering – den anden industrielle revolution	83
Det moderne urbaniserede samfund	89
The roaring twenties og børskrakket i 1929	97

Kapitel 4	
Åbne grænser – til en grænse	103
Danmark – et lille åbent land	103
Favorisering af agrare interessers politiske repræsentation	104
Åbne grænser til diskussion	107
Et internationalt arbejdsmarked	109
Udenlandsk kapital til støtte for dansk økonomisk vækst	123
Grænser for varenes fri bevægelighed	129
Kapitel 5	
Den liberale stat – sikker bastion for kapitalisme	141
Solidt funderet kapitalisme	143
Selskaber som juridiske personer	145
Privatkapitalistiske virksomheder, men forskydninger i ejerforhold	154
Socialisme – utopien uden politisk flertal	171
Kapitel 6	
Kapitalmarkedet – finanskapitalens storhed og fald	179
Nationalbanken	181
Private bankierer, børser og udenlandsk kapital	182
Organisatorisk udbygning af kapitalmarkedet	186
Sparekasser og banker – to finansielle kredsløb	188
Finansielle kriser – og bankernes krise i 1920'erne	202
Et svækket kapitalmarked	207

Kapitel 7	
Infrastruktur og en produktiv befolkning	211
Standardisering af mønt, mål, vægt og tid	212
Transportinvesteringer	213
Kommunikation og forsyningsvirksomhed	226
En produktiv befolkning	231
Uddannelse og forskning	233
Sundhedspolitik	240
Socialpolitik for at sikre et rigeligt arbejdsudbud	242
Kapitel 8	
Kamp om markedsøkonomiens regulering	247
Utopien om en "fri" markedsøkonomi	247
Nye aktører i kampen om regulering	249
Offentlig regulering	255
Kapitel 9	
Et korporativt arbejdsmarked på vej	291
Det traditionelle arbejdsmarked	293
Et liberalt arbejdsmarked	295
De organisatoriske rammer for et korporativt arbejdsmarked tager form	309
Et liberalt arbejdsmarked med begyndende korporative elementer	325
Arbejdsmarked, velstand og fordeling	328
Et arbejdsmarked under langsom forandring	336

Kapitel 10	
Stat, krig og marked	339
Statslig mobilisering	340
Dansk krigsregulering	342
Politisk modvind for det store erhvervsliv	346
Det store erhvervsliv med fortsat magt	351
Den reguleringsmæssige arv fra Første Verdenskrig	361
Kapitel 11	
Industri og håndværk – innovation og vækst i bredden	367
Industrialisering - vejen til velstand	367
Vækst i fremstillingssektoren	369
Danmarks industrialisering	373
Tekstilindustri	380
Metal- og maskinindustri	384
Teknisk innovation i bygge- og anlægssektoren	413
Drikkevareindustri	416
Teknisk-kemisk industri	425
Fødevareindustri	434
Tobaksindustri	456
Anden industri	460
Industri og håndværk – en erhvervssektor med mange slags virksomheder	469

Kapitel 12	
Handel, transport og anden servicevirksomhed	475
Arbejdsdeling og det moderne	475
Indenlandsk transport	477
Detailhandel – traditionel markedshandel og moderne butikshopping	477
Engroshandel	485
Handelskompagnier på ny	512
Søfart	524
Internationalt orienterede storvirksomheder	536
Kapitel 13	
Erhverv knyttet til jordens og vandets ressourcer	541
Livsformer under forandring	541
Landbrug i vækst, men aftagende betydning	542
Landbrugets foregangsvirksomheder	545
Mindre og mellemstore landbrugsvirksomheder som aktører i den internationale arbejdsdeling	557
Jagt på jordens ressourcer	564
Vandets ressourcer	570
Udnyttelse af jordens og vandets ressourcer	577
Kapitel 14	
Fortællinger om vejen til velstand	579
Fortællingen om Danmark som landbrugsland	579
Andre fortællinger om vejen til velstand	581
Den sejrende grundfortælling: Danmark som landbrugsland	593

Konklusion – en mere retvisende fortælling om vejen til velstand	603
Statens rolle	604
Udlandets rolle	614
Virksomheder og entreprenører	618
Dansk velstand presset i 1920'erne	622
Fortællingen om vejen til velstand og kapitalismens skiftende former	626
 Litteratur	 630
 Billedfortegnelse	 644
 Personregister	 665

Forord

Danmark er i dag et velstående samfund. Som det andet af tre bind giver denne bog et bud på, hvorfor vi i dag er rige, men også på, hvorfor vi ikke er rigere, opgjort snævert økonomisk. Vor velstand er historisk bestemt gennem et komplekst samspil mellem politik og økonomi, internationalt og nationalt. Danske politiske og økonomiske aktører har gennem et utal af beslutninger påvirket udviklingen af dansk erhvervsliv, men det er sket i et tæt samspil med udviklingen i den internationale økonomi. Den nationale vej til velstand er ikke så national, som megen historieskrivning har en tendens til at gøre den til. Undertegnede har derfor følt behovet for at skrive en ny dansk erhvervshistorie dækkende de sidste 300 år, hvor der trækkes på tidligere forskning, herunder på de senere års stærke vækst i dansk og international erhvervshistorisk forskning. Nye teorier og metoder har resulteret i nye indsigter, der kan være med til at ændre forståelsen af den danske vej til velstand og dermed også være med til at kvalificere debatten om, hvad Danmark skal leve af i fremtiden.

Bogen er resultatet af et projekt, som aldrig var blevet virkeliggjort uden en forskningsbevilling fra VELUX FONDEN tilbage i 2004. Bevillingen gav tid til fordybelse, men som mange andre forskningsprojekter åbnede den samtidig for, at jeg blev involveret i andre projekter. Det har resulteret i, at færdiggørelsen af dette projekt har trukket ud og stadig ikke er færdigt. Det er dog min forventning, at bind 3 ikke vil være så længe undervejs som bind 1 og 2. Forarbejdet til bind 3 er gjort i samarbejde med Jeppe Nevers. Jeg vil gerne takke VELUX FONDEN for bevillingen. Samtidig takkes fonden og de i øvrige i kolofonen nævnte fonde for publikationsstøtte. Lars K. Christensen takkes for et kyndigt og ihærdigt arbejde med at fremskaffe illustrationer.

Undervejs har jeg haft glæde af samarbejde med kolleger ved de to erhvervshistoriske centre ved CBS og Syddansk Universitet. Jeg vil også gerne takke min tidligere kollega og nuværende samarbejdspartner Jeppe Nevers, der er kommet med konstruktive og udførlige kommentarer til hele manuskriptet. Tak til andre kolleger, indenlandske som udenlandske, og til venner og familie, der har ladet mig fortælle om arbejdet, og som med deres spørgsmål har åbnet mine øjne for yderligere refleksioner. At der alligevel fortsat er plads til forbedringer, er alene mit ansvar, hvilket også gælder for egentlige fejl og mangler.

Per Boje

Veje til velstand

Velstand

Danmark er i begyndelsen af det 21. århundrede et af verdens mest velstående lande. Det sædvanlige mål herfor, BNP pr. indbygger, placerer Danmark blandt verdens rigeste lande. Danskernes forbrugssammensætning viser, at et stort flertal af danskerne ikke kun har mulighed for at få dækket de basale behov som føde, tøj, transport til arbejde og bolig, men at de også har et stort forbrug af penge på mange forskellige aktiviteter i en fritid, der langt overstiger arbejdstiden. De har ressourcer til at dække et vidt spektrum af behov, herunder omfattende udskiftning af ikke slidte forbrugsvarer for at understrege valg af livsstil og gruppetilhørsforhold. Produktionen er høj – og forbruget ligeså.

Sådan har det ikke altid været. Det store flertal af danskerne levede tidligere med begrænsede forbrugsmuligheder, mange i direkte fattigdom. Det samme gjaldt andre landes befolkninger og er alene en påmindelse om den enorme økonomiske vækst, der prægede Europa og USA fra 1700-tallet ind i det 21. århundrede. Denne vækst er med få undtagelser først i de seneste årtier kommet lande i den øvrige verden til gode, men den forløb også ganske forskelligt mellem de vestlige lande. Danmark har generelt hørt til de mere velstående lande, men landets relative placering er dog ændret over tid, så vidt de historiske nationalproduktberegninger står til troende. Afstanden til rige lande som Holland, Storbritannien og USA var betydelig i begyndelsen af 1800-tallet. Danmark indhentede siden de to førstnævnte lande og indsnævrede afstanden til USA, men andre lande havde i perioder en endnu stærkere vækst end Danmark. Ja, der var perioder som f.eks. i de første knap 15 år efter Anden Verdenskrig, da Danmark hørte til blandt de vestlige lande med den laveste økonomiske vækst.

Danmarks skiftende placering i en rangordning af lande efter velstand viser, at velstandsudviklingen som sådan ikke var givet, men at der var faktorer, som fremmede, og andre, som hæmmede udviklingen i de enkelte lande. Det generelle mål for denne fremstilling er at give en tolkning af, hvorfor Danmark udviklede sig til et af verdens mest velstående lande, men også af, hvorfor Danmark i perioder havde vanskeligt ved at følge med udviklingen i andre vestlige lande. Eller udtrykt mere enkelt: *Hvorfor blev Danmark rigt, hvorfor blev det ikke rigere?*

Velstand - en vanskelig størrelse

Der er en omfattende historisk forskningslitteratur, der angiver meget præcise tal for den økonomiske vækst i de enkelte lande, og der er forskere, som med avancerede matematiske modeller vægter de enkelte faktoreres betydning for væksten.¹ Denne litteratur er nyttig til at blive opmærksom på relative forskudninger mellem landene og til at blive erindret om væsentlige faktorer bag væksten; men den skal bruges med mere varsomhed, end det ofte sker. Opgørelser over et samfunds velstand er vanskelig, og baggrunden for vækst er mere kompleks, end de matematiske modeller umiddelbart giver udtryk for, også selv om de er opstillet med stor dygtighed med hensyn til valg af indikatorer for forskellige typer faktorer.

Historiske nationalproduktberegninger gør det muligt at angive, hvor mange gange større nationalproduktet pr. indbygger opgjort i faste priser var i begyndelsen af det 21. århundrede end i begyndelsen af 1800-tallet; men forudsætningerne for tallene er så tvivlsomme, at sammenligninger med meget stor tidsafstand ikke giver mening. Datagrundlaget til at beregne samfundets samlede produktionsresultat i begyndelsen af 1800-tallet eller længere tilbage er spinkelt. Hertil kommer en række generelle metodiske problemer knyttet til nationalproduktberegninger, der principielt skal udtrykke de skabte værdier i samfundet i løbet af et år. Blandt disse kan nævnes spørgsmålet om omfanget af sort økonomi, der varierer over tid og mellem lande. I Danmark fik den f.eks. vanskeligere kår i det 20. århundrede som følge af en større andel lønmodtagere og en mere effektiv skatteligning, men en ikke ubetydelig sort økonomi fortsatte, da incitamentet til at holde aktiviteter uden for myndighedernes kendskab øgedes i takt med en voksende skattebyrde. (GVM 2003) Nævnes kan også spørgsmålet om, i hvilken udstrækning ikke-markedsmæssige aktiviteter skal medregnes som bidragende til samfundets værditilvækst og i givet fald til hvilken værdi.

Et omfattende forskningsarbejde har ført til klare definitioner for opgørelserne af samfundets nationalprodukt, men de grundlæggende metodiske problemer ved opgørelserne eksisterer fortsat, og opgørelserne er diskutabile mål for et samfunds velstand. Der kan f.eks. argumenteres for, at Danmarks ændrede position fra et land med relativ lav økonomisk vækst i 1950erne til et land med relativ høj vækst frem til begyndelsen af 1970erne i nogen grad kan tilskrives, at omsorgsarbejde blev en økonomisk aktivitet ved kvindernes indtog på arbejdsmarkedet, muliggjort ved en udbygning af institutionspladser for børn og ældre, at trafikken mellem hjem og arbejde øgedes voldsomt, hvilket indebar øget omsætning, yderligere accentueret ved en vækst i antallet af trafikulykker, og at skatteligningen i samme periode effektiviseredes betydeligt ikke mindst i forbindelse med overgangen til kildeskat. Der vil være mange meninger om, hvorvidt disse faktorer bidrog til øget velstand, men det er uomtvisteligt, at de bidrog til den økonomiske vækst udtrykt i de officielle opgørelser over bruttonationalproduktet.

1 Fremtrædende repræsentanter for de to retninger er henholdsvis Angus Maddison og Jeffrey Williamson.

Disse bemærkninger er ikke en modsigelse af, at udviklingen i et lands bruttonationalprodukt på kort sigt er et rimeligt udtryk for svingninger i et lands velstand og forbrugsmuligheder, herunder nyttigt til sammenligning med andre lande med en lignende samfundsstruktur. Men der er grund til at understrege, at der ikke er tale om identiske størrelser. Dele af nationalproduktet er ikke udtryk for velstand, og velstand vil for mange omfatte komponenter, som nationalproduktet ikke indregner. Mange også blandt økonomer har i de sidste årtier i stigende grad betonet, at det samlede produktionsresultat i mange tilfælde opnås på bekostning af kollektive og individuelle goder, der må opfattes som en del af den samlede velstand. Det gælder f.eks. negativ påvirkning af det fysiske miljø og sundhedstilstanden. Der er tale om samfundsmæssige omkostninger, som ikke indregnes, og som i mange tilfælde først viser sig på langt sigt, men som derfor netop er relevante i en historisk analyse af samfundets velstandsudvikling.

Det langsigtede perspektiv er i fokus for dette værk i tre bind. Målet er at give en forklaring på den danske velstandsudvikling i knap 300 år. Trenden har været imponerende, men det skal ikke glemmes, at udviklingen har været præget af svingninger med tilbagevendende økonomiske kriser, og at væksten til tider er sket på bekostning af social ansvarlighed og en generel miljømæssig forarmelse. Indikatorerne på øget materiel velstand underbygges af helt nye forbrugsmønstre og en voksende befolkning. Bedre sygdomsbekæmpelse bidrog hertil fra begyndelsen af 1800-tallet i samspil med forbedringer i befolkningens ernæringstilstand i en stor del af perioden. Fra de tidligste målinger i midten af 1800-tallet kan vi se, at danskerne er blevet stadig højere, og fra slutningen af 1800-tallet var der en stadig vækst i den forventede levealder. (HCJ 2002) Forklaringen findes i et komplekst net af faktorer, hvis enkelte bidrag ikke meningsfuldt lader sig kvantificere, men som med rimelighed kan analyseres på forskellige niveauer, alle i relation til kapitalismens og markedsøkonomiens stigende udbredelse, eller som andre vil udtrykke det som led i fremvæksten af det moderne og senmoderne samfund.

Et nyere bud på vejen til velstand

Den internationale litteratur om transformationen fra det traditionelle til det moderne og senmoderne samfund er omfattende, og de anvendte begreber til at beskrive transformationen er talrige. Transformationen ses hyppigt beskrevet som en overgang fra et traditionelt bondesamfund til et moderne industri- og videnssamfund. Det er en udviklingsmodel, der kan give indtryk af, at landbruget stod uden for moderniseringsprocessen. Det var tilfældet i mange lande, men den passer ikke godt på Danmark, der netop er karakteriseret ved, at landbruget spillede en betydelig rolle i landets moderniseringsproces og var en del af industrialiseringsprocessen.

Som for andre lande indebar moderniseringsprocessen i Danmark skift i beskæftigelsesmæssig vægt fra den primære sektor med især landbrug til den sekundære med håndværk og industri og til den tertiære sektor med handel, transport og anden servicevirksomhed. Det er imidlertid vigtigt at understrege, at den primære sektor spillede en i sammenligning med andre lande fremtrædende, om end generelt overvurderet rolle i den danske moderniseringsproces, og at den økonomiske vækst ikke kun fremmedes ved flytning af produktionsressourcer mod nye erhverv, men også ved modernisering inden for de enkelte erhverv. Alle tre sektorer havde betydning gennem hele perioden, om end deres positive og negative bidrag til velstandsudviklingen var skiftende.

Transformationen kan også ses beskrevet som et skifte i forholdet mellem markedets aktører og det politiske system. Det traditionelle samfund karakteriseres i denne litteratur ved, at markedsøkonomien fungerede som et vedhæng til det politiske system i modsætning til i det moderne samfund, hvor der var en arbejdsdeling mellem markedets aktører og politikerne.² Det er en karakteristisk, der passer på Danmark, hvor enevældens merkantilistiske system indtil slutningen af 1700-tallet havde karakteristika til fælles med det traditionelle samfund, mens det moderne samfunds karakteristika slog igennem fra 1800-tallet og i løbet af 1900-tallet og bl.a. viste sig ved en stigende personel adskillelse mellem politikere og erhvervsfolk.

Tolkes modellen til, at indførelsen af demokrati var forudsætningen for indførelsen af det moderne kapitalistiske samfund med en fri markedsøkonomi, så holder den imidlertid ikke i Danmarks tilfælde. Markedsøkonomien fremmedes under enevælden, og i det moderne liberale demokrati var der ikke tale om en adskillelse mellem politik og økonomi. Som samfundsforskeren Polanyi tidligt udtrykte det, så er markedet altid indlejret i samfundet og tæt sammenvævet med den generelle samfundsudvikling med dens mange forskellige aktører. (KP 1944) Det gjaldt også Danmark, hvor det under det liberale demokrati ofte kan være vanskeligt at vurdere magtforholdet mellem politikere og markedets aktører.

Samspillet mellem politik og økonomi er kompleks, men afgørende for et samfunds modernisering. Et af de seneste forsøg på at give en generel fortolkningsramme for overgangen fra underudviklede til udviklede samfund er fremlagt af den amerikanske økonom Douglass C. North sammen med to kolleger. (DCN m.fl. 2006) De beskriver selv deres tolkning som et supplement til andre tolkninger af den samfundsmæssige moderniseringsproces og skal derfor ikke ses i modsætning til disse, men som et forsøg på at forstå processerne bag de seneste århundreders tendens til stigende forskel mellem rige og fattige lande. Jeg ser deres tolkning som en hjælp til at fortolke den udvikling, der bragte Danmark fra at være et fattigt tilbagestående land i begyndelsen af 1700-tallet til i det 21. århundrede at høre til blandt de rigeste lande i verden.

2 Jf. f.eks. bidrag af Max Weber og Karl Polanyi.

Fortolkningsrammen kan i vid udstrækning ses som en udbygning af Douglass C. Norths arbejder fra slutningen af 1980'erne om institutioner og organisationer. (Jf. DCN 1990) Ifølge Norths tankegang er det institutionerne, der strukturerer al menneskelig adfærd. Institutionerne opfattes som de formelle og uformelle spilleregler, der åbner muligheder og samtidig også sætter grænser for menneskets handlinger inden for forskellige sfærer som den politiske, økonomiske eller sociale, herunder religiøse. Staten har vedtaget en række formelle regler for, hvad vi må og ikke må, men samtidig handler vi også efter, hvorledes vi opfatter en lang række normer og andre uformelle spilleregler. Organisationerne er de enheder, gennem hvilke vi handler og interagerer. Samfundet består således af en lang række organisationer af meget forskellig kompleksitet og med forskellige mål.

Den mest magtfulde og centrale organisation er staten, der som sit hovedmål skal sikre orden. For at sikre politisk stabilitet, begrænse volden og sikre social stabilitet vil staten fastlægge en række spilleregler for samfundets økonomiske aktiviteter, herunder vilkår for fordelingen af samfundets ressourcer. Der er i ethvert samfund et tæt samspil mellem det politiske og økonomiske system. Samfundsmæssig stabilitet forudsætter, at de to systemer er i indbyrdes balance. Det sikres ved, at staten som organisation udgøres af en koalition af magtfulde organisationer og enkeltindivider.

North og hans seneste medforfattere mener at kunne rubricere alle samfund inden for en af tre samfundstyper. Den første samfundstype er det primitive samfund, der nærmest kan betegnes som jæger-samlersamfund. Dernæst er der samfundene, der karakteriseres som "limited access orders", og som jeg har valgt at betegne som de *begrænset åbne samfund*. Disse samfund løser problemet med at inddæmme volden i samfundet og sikre social stabilitet og orden ved gennem politisk manipulation at skabe udbytte (rents) til organisationer, hvortil der er begrænset adgang. De individer, der har del i sådanne politisk bestemte udbytter, vil have et incitament til at slutte op om regimet. Begrænset åbne samfund er i historisk tid den mest udbredte samfundstype og stadig de hyppigst forekommende samfund.

Den tredje samfundstype, der er vokset frem gennem de seneste omkring 300 år, omfatter samfund, der af North m.fl. betegnes som "open access orders", og som jeg har valgt at betegne som åbne samfund. I de åbne samfund opretholdes den sociale orden gennem politisk og økonomisk konkurrence, snarere end gennem politisk bestemte eller ikke markedsbestemte udbytter. Selv i dag lever kun få samfund op til denne karakteristik, måske et par dusin har udviklede demokratier og markedsøkonomier, og alle hører til blandt verdens mest velstående samfund. Danmark må i dag placeres i denne gruppe af lande.³

3 Senest kan DA & JAR 2012 ses indeholdende en tolkning af de seneste århundreders velstandsudvikling, der harmonerer med North m.fl. De to forfattere skelner mellem stater henholdsvis med *udbytende institutioner* svarende til North m.fl.s betegnelse begrænset åbne samfund og med *inkluderende institutioner* svarende til åbne samfund. Fremvæksten af inkluderende institutioner forbindes med fremvæksten af politisk konkurrence

Forskellen mellem det begrænset åbne og det åbne samfund viser sig bl.a. i antallet af komplekse organisationer. Komplekse organisationer vil typisk bidrage til samfundets økonomiske vækst, da de fremmer interaktion og arbejdsdeling. Antallet af komplekse organisationer vil være ringe i det begrænset åbne samfund, da samfundet sikrer den sociale orden gennem systematisk tildeling af politisk bestemte udbytter. Det sker bl.a. ved at sikre bestemte organisationer markedsmagt og ved at tildele privilegier og fastholde forskelle mellem eliter og andre. Konkret kommer det til udtryk i f.eks. en relativt stærkere beskyttelse af eliternes end andres ejendomsret og i forskellig adgang til offentlige ydelser, begrænset adgang til handel samt i restriktioner for adgangen til en lang række organisationer, det være sig økonomiske, politiske, religiøse, uddannelsesmæssige eller militære organisationer.

Omvendt vil der i det åbne samfund ikke være begrænsninger i antallet af komplekse organisationer, og disse vil ikke besidde særlige privilegier eller i samme grad have begrænsninger for adgangen. Det er North og hans medforfatteres opfattelse, at den lettere adgang til eksisterende organisationer eller til at etablere nye organisationer reducerer eller eliminerer brugen af vold som et middel i den politiske og økonomiske konkurrence, og i stedet åbner for konkurrence på andre parametre som priser, kvalitet og f.eks. stemmer. Vigtigt er det også, at den innovative entrepreneur i det åbne samfund vil have mulighed for at gå efter den ekstraordinære profit netop i kraft af den åbne adgang, mens der vil blive lagt hindringer i vejen for hans konkurrence i det begrænset åbne samfund.

North og hans medforfattere diskuterer, hvilke betingelser der skal være til stede, for at et samfund når dørtrinet til det åbne samfund. Eller med andre ord, hvilke institutionelle ændringer skal der til, for at processen mod det åbne samfund går i gang. Det er en proces, som ikke kan forventes at ske lineært. Forfatterne understreger i den forbindelse, at der vil være tale om en række institutionelle ændringer, som kan være iværksat uden nødvendigvis at have haft det formål, som de siden hen fik som resultat.

Institutionelle ændringer, der fremmer udviklingsprocessen, er ændringer, der letter eliternes indgåelse af upersonlige markedstransaktioner, således at de ikke primært er henvist til at indgå transaktioner med personer, som de på forhånd kender og har tillid til. Dette forudsætter for det første, at der bliver retssikkerhed for i hvert fald eliterne, dvs. de ved, at en tredje part vil gribe til sanktioner i tilfælde af bedragerisk eller anden opportunistisk adfærd fra en modparts side. For det andet, og i forlængelse af det første, at eliterne kan agere inden for organisationer med en vis permanens. Mulighederne for upersonlige

mellem flere samfundsgrupper og demokratisering, der ses som forudsætning for, at samfund får del i en generel produktivitetsvækst i kraft af industrialisering. DA & JAR ser politiske revolutioner som afgørende for udviklingen mod mere inkluderende samfund. The Glorious Revolution i England i slutningen af 1600-tallet gøres til den afgørende forklaringsfaktor på, at den første industrielle revolution fandt sted i Storbritannien, og den franske revolution i slutningen af 1700-tallet gøres til den afgørende forklaringsfaktor på, at stater på det europæiske kontinent udviklede sig mod inkluderende samfund, der dermed blev i stand til også at blive industrialiserede.

markedstransaktioner styrkes, hvis eliterne kan gennemføre transaktioner, der ikke alene er knyttet til det enkelte individ, men f.eks. også kan være knyttet til en i princippet udødelig ”juridisk person”. Og for det tredje skal der være sikkerhed for politisk kontrol med militæret.

Er de tre betingelser for eliternes upersonlige markedstransaktioner opfyldt, er der gode muligheder for, at der sker en gradvis udvidelse i adgangen til at deltage i upersonlige markedstransaktioner. Eliterne kan støtte dette, hvis de får opfattelsen, at en udvidelse af en friere markedsøkonomi har en række positive effekter. Vigtigst formentlig, at statens skattegrundlag vil kunne øges. Men her-til kommer, at regulering til fordel for en snæver gruppe undertiden viser sig at åbne muligheder for andre grupper, at åbning af repræsentative organisationer åbner for et pres fra andre grupper om også at være repræsenteret, og at konkurrencen med andre stater kan gøre det ønskeligt at åbne for adgang for nye grupper, f.eks. til militæret eller til driften af komplekse virksomheder.

North og hans medforfattere understreger, at sammenhængen mellem det økonomiske og politiske system er uklar. De konstaterer blot, at de mest velstående lande i dag alle er åbne med politiske og økonomiske systemer med betydelig konkurrence. De mener, at de to systemer med hensyn til graden af åbenhed skal være i en vis balance, men de tør ikke udtale sig om årsagsrelationerne, herunder om, hvorvidt et af systemernes åbning typisk vil skulle ske først.

North og hans medforfattere udtrykker sig forsigtigt, men bag fortolkningsrammen ligger en særdeles nyttig betoning af, at økonomisk vækst ikke alene kan forstås i økonomiske termer, men må ses i et bredt samfundsmæssigt perspektiv og vil være påvirket af mentale strukturer og vor måde at opfatte omgivelserne på, som bl.a. viser sig i samfundets formelle og uformelle spilleregler. Han nærer en betydelig tiltro til demokratiet og de frie markeds kræfter, men skriver ikke staten ud af markedet. Forholdet mellem marked og stat er afgørende for graden af åbenhed og konkurrence i samfundet og dermed graden af markedsøkonomi, men også for beslutningerne om anvendelsen af samfundets produktionsressourcer eller – som det udtrykkes i dele af forskningslitteraturen – for et lands form for kapitalisme.

Markedsøkonomi – og arbejdsdeling

Markedstransaktioner har en historie, der strækker sig længere tilbage end kapitalismen. Kapitalismen forudsætter markedsøkonomi, og de to begreber er nøje forbundet. De er dog ikke synonyme, selv om de ofte bruges sådan. Det kapitalistiske samfundssystem er kendetegnet ved en effektiv beskyttelse af den private ejendomsret, ved at akkumulering og investering af kapital spiller en central rolle, og ved at private har ejerskab til og træffer beslutninger om anvendelsen af samfundets produktionsressourcer inden for rammerne af en markedsøkonomi. Dette i modsætning til en subsistensøkonomi uden større varebytte eller

et socialistisk samfund med kollektivt eje af samfundets produktionsressourcer. I det socialistiske samfund træffer en lille politisk valgt elite beslutningerne om allokeringen af samfundets produktionsressourcer i en form for planøkonomi. Eliten kan dog vælge at lade en række økonomiske transaktioner ske inden for rammerne af et marked, typisk ved at lade samfundets borgere træffe beslutninger om dele af deres forbrug.

Forestillingen om en markedsøkonomi som den mest effektive vej til velstand fik sit teoretisk-ideologiske fundament gennem den økonomiske liberalismes tanker i anden halvdel af 1700-tallet. Publiceringen af Adam Smiths bog *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* fra 1776 ses med rette som en milepæl i argumentationen for fordelene ved en markedsøkonomi med udstrakt arbejdsdeling. Bogen fulgte tendenser i tiden og indgik i oplysningstidens kampe for større lighed og politisk frihed for det enkelte individ.

I England havde der i modsætning til Kontinentets enevældige stater udviklet sig en magtbalance mellem parlament og konge. Dette ændrede ikke ved tankegangen om, at statens indbyggere var et redskab til skabelsen af en militær og økonomisk stærk stat, og at staten havde en central rolle i reguleringen af erhvervslivet. Men det engelske system åbnede for formuleringen af magtfulde særinteresser, og for at disse interesser satte sig igennem i det engelske samfunds institutionelle udvikling til fremme af en indenlandsk markedsøkonomi med udstrakt arbejdsdeling – også inden fordelene herved havde fået deres idemæssige formulering med Adam Smiths bog *Wealth of Nations*. Det engelske system i forening med den tidlige omfattende markedsøkonomiske udvikling kan samtidig ses som forklaringen på, at Adam Smith fik et betydeligt gennemslag i Storbritannien, om end protektionisme fortsatte som et væsentligt element i britisk udenrigsøkonomisk politik frem til midten af 1800-tallet.

Smith angreb i *Wealth of Nations* det traditionelle samfunds magtstrukturer med tildeling af privilegier og tæt statslig regulering af erhvervslivet og offentlig støtte, herunder til ikke-profitable virksomheder. Han sammenfattede de foregående 200 års økonomiske politik under begrebet merkantilisme. Han var ude på at sælge et budskab, der måske ikke var så nyt, som han gjorde det til, og som han mente at fremme ved at karikere den hidtidige økonomiske politik, herunder ved at tillægge enevælden forhold, som ret beset havde rødder i tiden før enevælden. Det er rigtigt, at der i de sidste 200 år i de fleste europæiske lande var ført en særdeles aktiv statslig understøttelsespolitik af forskellige erhvervsinitiativer. Protektionisme over for udenlandske konkurrenter var et af de centrale midler i den fulgte erhvervspolitik, men det betød ikke, at merkantilisterne principielt var imod konkurrence. Adam Smith var ikke fair i sin kritik af enevælden og dens økonomiske politik, men samtidig er det også klart, at han blev eksponent for et afgørende opgør med fremherskende tankegange.

Adam Smith argumenterede imod merkantilisternes tro på, at selvforsyning var til fordel for det enkelte land. Tværtimod ville der være gevinst til begge lande, hvis de henholdsvis eksporterede og importerede de varer, som de kunne

producere henholdsvis billigst og dyrest. Det traditionelle syn på handel som et nul-sums spil blev med Adam Smiths analyse vendt til et plus-sumsspil, hvor begge parter ville opnå fordele. Argumentationen var i forlængelse af Adam Smiths betoning af fordelene ved arbejdsdeling. Det gjaldt mellem lande, mellem regioner og i den enkelte virksomhed. Adam Smith kunne ikke forudsæ de store produktivitetsstigninger, som ny teknologi siden medførte, men han påpegede maskiners betydning i sit berømte eksempel med, at en opdeling af arbejdsprocessen ved fremstilling af knappenåle ville mangedoble produktiviteten. Opdelingen af arbejdsprocessen ville ifølge Smith gøre arbejderen dygtigere til den enkelte delproces, arbejderen ville spare tid ved ikke at skulle veksle mellem forskellige processer, og den ville endelig muliggøre en mere udbredt brug af maskiner, da de enkelte arbejdsprocesser blev mere simple.

Princippet om arbejdsdeling og fordelene herved var en ny erkendelse, der fik landenes magthavere til i stigende grad at følge en handels- og erhvervs politik, der fremmede markedsøkonomien, ligesom det påvirkede synet på organiseringen af arbejdet på den enkelte virksomhed. En vigtig videreudvikling af Adam Smiths syn på absolutte handelsfordele kom i 1817, da englænderen David Ricardo med et simpelt eksempel med fremstilling af vin og klæde i Portugal og England viste, at begge lande kunne opnå gevinst ved samhandel, også selv om Portugal var mere effektiv til produktion af både klæde og vin. Under den for Ricardo rimelige antagelse, at produktionsfaktorerne kapital og arbejdskraft ikke ville flytte over grænserne, så viste øjeblikbilledet, at landene kunne opnå en gevinst ved at lade England producere det produkt, nemlig klæde, landet var mindst dårlig til, og lade Portugal anvende alle sine produktionsfaktorer til vinfremstilling. De komparative handelsfordele, som Ricardo benævnte dem, var bragt ind i ideernes verden og har den dag i dag stor indflydelse på argumentationen for frihandel.

Adam Smiths anden store indsats bestod i argumentationen omkring markedet, den usynlige hånd og det legitime i individets forfølgelse af sin egeninteresse. Markedet som stedet for handel var der ikke noget nyt i, men det var nyt at argumentere for, at det var til samfundets fordel, at det enkelte individ blot skulle forfølge sin egeninteresse, idet markedet med fri konkurrence som en anden *deus ex machina* ville fungere som en form for koordineringsmekanisme og gribe regulerende ind og sikre almenvellets interesser. Adam Smith argumenterede for, at ikke staten, men ligestillede private markedsaktører bedst sikrede økonomisk vækst i forfølgelse af deres egeninteresse. Den indbyrdes konkurrence ville som en usynlig hånd sikre, at markedets aktører ville træffe beslutninger om fordelingen af varer og produktionsfaktorernes anvendelse, der gav det bedste afkast for samfundet som helhed.

Arbejdsdeling, marked og konkurrence var ikke nyt, men Adam Smith fremførte en sammenhængende argumentation, der gik imod det traditionelle samfunds syn på handel og økonomiske relationer. Netop ved fremhævelsen af det legitime i individets forfølgelse af sin egeninteresse gik han imod traditionelle

moralopfattelser. Den kristne kirke prædikede næstekærlighed, og enevældige fyrster kunne med henvisning til bl.a. Thomas Hobbes og dennes værk *Leviathan* fra 1651 argumentere for deres uindskrænkede magt og nødvendigheden af, at det enkelte individ underkastede sig en verdslig magt for at undgå anarki. Ganske vist havde renæssancens humanister og de franske oplysningsfilosoffer som Adam Smith givet udtryk for tillid til enkeltindividet, men dog i vid udstrækning i en kristen iklædning. Menneskene var lige, men filosofierne fandt det typisk nødvendigt at appellere til medborgernes tolerance og lede dem på vej til den moralsk rigtige adfærd. At give los for egeninteressen måtte forekomme farligt – og skulle da også vise sig at være det uden statslig regulering.

Adam Smith ønskede ikke at gøre op med kristne værdier, ligesom han heller ikke ønskede at gøre op med staten – selv om han undertiden tages til indtægt for det modsatte. Han ønskede alene, at arbejdsdeling, marked og konkurrence fik en større udbredelse, end det allerede havde, også i Storbritannien, hvor det var slået mest igennem. Og hans projekt, ikke mindst med god støtte fra Ricardo, lykkedes. Hans betoning af de mulige økonomiske gevinster ved arbejdsdeling, marked, konkurrence og det enkelte individs forfølgelse af egeninteressen kom tidligt til at påvirke spillereglerne for at producere og handle, ikke kun i Storbritannien, men også i de øvrige nordvesteuropæiske samfund. Hans tanker påvirkede desuden normer og holdninger og bidrog i væsentlig grad til, at landene bevægede sig i retning af øget åbenhed og med en stadig mere udbredt kapitalistisk markedsøkonomi, således som North taler om som vejen til velstand.

Adam Smith og staten

Adam Smith var kritisk over for statslig styring af økonomien, og den senere socialistiske utopi om planøkonomi var i direkte modstrid med hans tanker. Tilhængere af markedsøkonomien kan med god grund påberåbe sig Adam Smith i deres kritik af det socialistiske økonomiske system. Dette er uden den økonomiske egeninteresse som incitament for den enkelte til at yde en indsats til det fælles bedste, hvilket Smith lagde vægt på. Men hvis markedstillhængerne fører kritikken videre og ser staten som en modsætning til markedet, så har de ikke længere Smith med sig, og de bevæger sig ud i en markedsfundamentalistisk utopi, der som socialismen ikke skaber velstand på langt sigt.

Adam Smith var ikke i tvivl om behovet for statens regulerende rolle, og at statens nødvendige opgaver rakte ud over de opgaver, som forbindes med begrebet natvægterstat, dvs. at sikre statens overlevelse i kampen mod andre stater og opretholdelse af ro og orden, herunder beskyttelse af den private ejendomsret. Adam Smith var opmærksom på, at et frit marked ikke ville opstå af sig selv, men at markedet for at fungere krævede en stærk stat, der kunne være med til at opstille og håndhæve spilleregler for systemet. Markedets aktører havde brug for procedurer til afgørelse af tvister og for regler for f.eks. gældsinddrivelse, men hertil kom, at staten skulle beskytte markedet mod aktørerne selv.

Kendt er Adam Smiths kommentar, at to forretningsmænd ikke skulle være i samme værelse i mange minutter, før de begyndte at indgå aftaler om at undgå generende indbyrdes konkurrence. Adam Smiths realistiske opfattelse var, at virksomhedsejeres primære interesse var at kontrollere markedet til egen fordel. Det havde de søgt at opnå gennem privilegier fra staten under merkantilismen, og det var, hvad de ifølge Smith ville søge gennem privat regulering, hvis staten ikke gennemtvang konkurrence. Adam Smiths observation var præcis. Markedsøkonomiens stigende udbredelse har været fulgt af private bestræbelser på at begrænse konkurrencen, og der har til stadighed været en politisk kamp om, i hvilken udstrækning det offentlige skulle tildele og beskytte privilegier og enerettigheder, samt om, i hvilken udstrækning staten skulle modvirke private bestræbelser på at opnå markedskontrol.

Adam Smith gjorde merkantilisterne til sit angrebsmål. Disse var tæt knyttet til staten, og derfor er det en hyppig misforståelse at se hans værk som et angreb på en stærk stat. Adam Smith angreb i realiteten privilegier og ulige adgang til markedet, som det havde udviklet sig siden Middelalderen, og som det var blevet delvis videreført af den merkantilistiske stat. Tilsvarende ville han have angrebet de privilegier, som grupper af erhvervsdrivende fik gennemført under de senere liberale demokratier. Adam Smith angreb ligeledes privat regulering, og hans analyse viste, at der var brug for en stærk stat til at gennemtvinge et velfungerende marked inden for den store del af erhvervslivet. Adam Smith påpegede desuden, at staten havde en række opgaver, som markedet ikke kunne forventes at varetage til almenvællets bedste, og som var nødvendige for samfundets velstand på langt sigt, herunder en række investeringer i samfundets infrastruktur.

Adam Smiths udgangspunkt var, at staten var til for borgerne og ikke omvendt, og at man i konsekvens heraf altid skulle spørge, hvilken nytte borgerne fik af statslige initiativer og regulering. Det var spørgsmål, som lå langt fra den politiske elites tankegang i Storbritannien i 1700-tallet og fjernt fra interesserne bag etableringen af enevældige stater. Adam Smith diskuterede omfanget af statslige aktiviteter, men han var ikke imod en stærk stat. Hans analyse viste, at der var brug for den. Det var til skade for samfundets velstand, hvis der ikke var noget marked, eller der ikke var nogen stat. Og både stat og marked var indbyrdes afhængige, eller som North udtrykker det på baggrund af yderligere knap 250 års erfaringer: Velstand forudsætter et komplekst samspil mellem det politiske og økonomiske system. Lige så utopisk troen på en almægtig stat er, lige så utopisk er troen på selvregulerende optimerende markeds kræfter.

Protektionisme som vejen til økonomisk udvikling

Adam Smith og David Ricardos teorier om de økonomiske fordele ved en markedsøkonomi med konkurrence og specialisering, herunder også mellem selvstændige lande, har siden deres fremkomst haft et betydeligt politisk-ideologisk

Friedrich List (1789–1846), tysk økonom under indflydelse af amerikanske teoretikere, argumenterede imod de britiske økonomiske klassikere anført af Adam Smith og David Ricardo. Han overtog argumentet om økonomiske fordele ved specialisering og støttede, at de tyske fyrstedømmer dannede en indre toldunion til fremme af økonomisk udvikling. Men han gik imod Ricardos statiske analyse om konkurrerende landes ubetingede fordele ved frihandel. Hans argument var, at frihandel favoriserede de lande, der var længst fremme i udvikling og brug af moderne teknologi. Han gik derfor ind for, at mindre udviklede lande i en periode beskyttede industriel produktion med et større udviklingspotentiale end traditionelt landbrug. Tankerne om en såkaldt opdragelsestold slog igennem i flere lande til støtte for deres industrialisering, men ikke i verdens førende industriland, Storbritannien, og enkelte lande med en stor landbrugseksport som f.eks. Danmark.

gennemslag. De gav argumenter for nedbrydning af handelsbarrierer internt i de enkelte lande og mellem lande som en vej til øget velstand. Og frihandelstilhængerne tilføjede allerede fra begyndelsen af 1800-tallet argumentet, at en øget økonomisk integration mellem landene ville være fredsbevarende, da landene ville blive afhængige af hinanden og derfor interesserede i at undgå krig.

Varetagelsen af nationale særinteresser ophørte dog ikke, og en toldmæssig beskyttelsespolitik blev i Europa givet et mere teoretisk forsvar af den tyske økonom Friedrich List i 1830'erne. List var blevet inspireret af amerikanske teoretikere, da han opholdt sig i USA i 1820'erne og der deltog i diskussionen om industriel beskyttelsestold.

Ifølge List havde sent moderniserede lande gode argumenter for i en vis periode at beskytte sig mod økonomisk stærkere lande med en mere moderne produktion. Det kunne være i landenes interesse at beskytte dele af erhvervslivet, så nye produktioner kunne vokse frem og blive internationalt konkurrencedygtige. Ricardos argumentation om de komparative handelsfordele byggede på et statisk ræsonnement. Ifølge List måtte de enkeltes landes vej til velstand ses i et dynamisk perspektiv. For de enkelte lande gjaldt det om at få andel i vækstsektorer og vækstbrancher og dermed sikre, at landenes produktionsfaktorer blev beskæftiget inden for områder, der måtte forventes at have en gunstig

relativ prisudvikling. I Lists øjne lå mulighederne i fremstilling af nye industriprodukter. Uden perioder med beskyttelse ville landene, der var kommet først med nye produktioner, fortsat have handelsfordele – læs Storbritannien set med bl.a. tyske og amerikanske øjne. Han var enig med de britiske økonomer i fordelene ved indenlandsk specialisering, men afviste deres lovprisning af frihandel mellem selvstændige lande. Konkret støttede han, at de mange tyske fyrstedømmer blev samlet til en toldunion med et samlet marked indadtil og med toldmure udadtil.

USA og Tyskland førte – som Storbritannien tidligere havde gjort det – længe generelt en ganske protektionistisk handelspolitik til beskyttelse af deres virksomheder, ikke kun i industrien, men også i landbruget. Beskyttelsen må ses som led i en bevidst udviklings- og moderniseringsstrategi som bl.a. formuleret af Friedrich List. I Storbritannien sejrede frihandelstilhængerne og Smith og Ricardos teorier frem mod midten af 1800-tallet. Landet havde da udviklet sig til the ”Workshop of the World” og opnået fordelene ved at være industrielt førende. Trods en relativt sen industriel udvikling var det de britiske økonomer, der prægede den økonomiske videnskab og politiske debat i Danmark, i modsætning til f.eks. i Sverige, hvor List havde stor indflydelse. Den ganske stærke økonomisk liberale diskurs i Danmark støttedes ikke mindst af kredse omkring det stadig mere eksportorienterede landbrug, der argumenterede for en arbejdsdeling mellem dansk landbrug og udlandets, især Storbritanniens industri.

Kapitalismens dynamik og økonomisk ulighed

Den økonomisk liberale vej til velstand gennem beskyttelse af privat ejendomsret og markedsøkonomi med arbejdsdeling og konkurrence blev udsat for kritik af bl.a. Friedrich List ud fra et statsligt og nationalt perspektiv. I årtierne efter Napoleonskrigene blev markedsøkonomiens fordelingsmæssige konsekvenser internt i de enkelte lande desuden kritiseret. Der kom fra 1820'erne et stigende antal skrifter, der opstillede teorier og modeller for en samfundsudvikling, der rummede samme løfter om øget velstand, men samtidig om mere harmoniske og retfærdige sociale relationer. Kritikken fandt ikke mindst næring i de usle og hårde vilkår, som fabriks- og minearbejdere levede under. Kritikken fandt yderligere næring, da fabrikker og hjemmearbejdspladser i stigende grad koncentreredes i hastigt voksende industribyer. Ringe arbejds- og boligvilkår for de mange blev særdeles synlige, tidligst i Storbritannien, men i de følgende årtier ligeledes i dele af Vesteuropa og USA.

De ringe vilkår affødte meget forskellige svar hos samfundets velstillede grupper. Det store flertal så det som en uomgængelig del af samfundsudviklingen. En relativt stor gruppe ønskede ud fra et kristent medmenneskeligt syn at lindre nøden. De investerede tid og økonomiske ressourcer i privat filantropisk virksomhed, typisk kombineret med et opdragende perspektiv for modtagerne af hjælpen. En mindre gruppe af ressourcestærke virksomhedsejere opbyggede

omkring deres virksomheder velordnede samfund, som ikke kun rummede boliger af rimelig standard, men også muligheder for det gode liv i fritiden med kirkegang, adgang til bibliotek og grønne områder, muligheder for indkøb og eventuelt en vis selvforsyning samt undervisning. Det kunne være svært at afgøre, i hvor høj grad sådanne velordnede virksomhedssamfund mest havde baggrund i ejerens og hustruens religiøse medmenneskelige overbevisning eller i ejerens strategi til at sikre en loyal arbejdsstyrke.

Der var enkelte virksomhedsejere, som arbejdede aktivt for en anden form for samfundsøkonomi. Således den idealistiske fabriksejer Robert Owen, der i slutningen af 1700-tallet kom ind i den hastigt voksende britiske tekstilindustri. Sammen med nogle partnere købte han ved århundredskiftet sin svigerfars store tekstilfabrik i New Lanark uden for Glasgow. Han indførte højere lønninger og kortere arbejdstid samt en række velfærdsordninger knyttet til fabrikssamfundet med vægt på undervisning. Owen publicerede flere skrifter om sine tanker om nye og bedre socialistiske samfund, the New Moral Model. Han regnes som den førende blandt den tids såkaldte utopiske socialister. Hertil regnes også den uformuende franskmænd Pierre Joseph Proudhon, der i 1840'erne fik et vist gennemslag med sit anarkistiske budskab om, at al privat ejendom var tyveri. I klassisk økonomisk tankegang kunne dette budskab finde sin begrundelse i arbejdsværdilæren om, at det kun er gennem arbejde, der skabes værdier.

Owen søgte at realisere sine tanker, da han brugte en stor del af sin formue til i 1825 at udvandre til Indiana i USA med en del af sine medarbejdere for at opbygge et helt nyt samfund, the New Harmony. Det skulle være præget af selvforsyning og lighed. Det ophørte dog allerede efter to år, ligesom de fleste andre lignende initiativer under inspiration fra Owens tanker fik en relativt kort levetid. I 1828 vendte Owen tilbage til Storbritannien, hvor han fortsatte sit arbejde for sociale reformer. Et arbejde, som nogle af hans børn i øvrigt videreførte.

Owens tanker om styrken ved fælles initiativer førte til dannelsen af en række brugsforeninger og produktionsfællesskaber. De første fra 1830'erne fik dog som New Harmony relativt kort levetid. Varig betydning fik derimod dannelsen af en brugsforening i 1844 i Rochdale ved Manchester, der blev grundstenen til en stærk britisk andelsbevægelse, der inspirerede til lignende bevægelser i andre lande. I Danmark gjaldt det både bøndernes andelsvirksomheder og arbejderne kooperative virksomheder. Disse virksomheder fik dog begrænset betydning for fastholdelsen af visionen om en socialistisk utopi, selv om den bevarede for de kooperative virksomheder til efter Anden Verdenskrig.

Troen på den socialistiske utopi fik sit afgørende fundament med publiceringen af Friedrich Engels og Karl Marx' *Det kommunistiske Manifest* i 1848. Det knyttede an til den kritik, som i årtier havde været rettet mod det moderne industrisamfund funderet i en markedsøkonomi drevet af virksomheders indbyrdes konkurrence. Også for Engels og Marx var den sociale indignation drivkraften bag manifestet. Engels, velhavende gennem arv af flere tekstilvirk-

Ringe og usunde boligforhold har en lang historie, men den moderne verdens urbanisering og industrialisering synliggjorde elendigheden i et hidtil uset omfang. Det førte til borgerlige reformbevægelser og var mobiliserende for tilslutningen til socialistiske bevægelser. Friedrich Engels skildrede således i bogen *The Condition of the Working Class in England* fra 1845 de trøstesløse arbejderkvarterer i den ny tids hastigt voksende byer, men understregede også, at arbejderne på landet trods friere omgivelser levede under mindst lige så ringe vilkår.

somheder, havde tre år tidligere publiceret værket *The Conditions of the English Working Class*. Her fremlagde han et omfattende empirisk materiale om de engelske fabriksarbejders hårde arbejdsvilkår og usle boligforhold i kvarterer med store sanitære problemer. Ikke mindst eksempler fra tekstilbyen Manchester gav

Karl Marx (1818-1883) arbejdede på en videnskabeligt funderet analyse af det moderne industri- og klassesamfund. Han så det som et samfundssystem styret af den teknologiske udvikling og en stadig kamp for overlevelse – de besiddelsesløse i en kamp for tilstrækkelig løn til fysisk overlevelse og virksomhedsejerne i en kamp for tilstrækkelige overskud til at klare sig i en stadig hårdere konkurrence. Dette kapitalistiske system var ifølge Marx og vennen Friedrich Engels (1820-1895), med hvem han allerede i februar 1848 udgav *Det Kommunistiske Manifest*, utroligt dynamisk, men også et ustabil system med tilbagevendende økonomiske kriser og stor ulighed. Udviklingen i lande med begrænset regulering bekræftede disse iagttagelser og var afgørende for, at visionen om et socialistisk samfund med henvisning til Marx og senere teoretikere blev en stærk mobiliseringsfaktor for store dele af arbejderklassen i mange europæiske lande fra midten af 1800-tallet.

indtryk af den håbløshed, som prægede mange arbejdere, der alene fandt trøst i alkohol og promiskuitet. Engels' pointe var dog samtidig, at håbløsheden ikke kun var knyttet til tekstilindustrien, men gjaldt arbejderklassen bredt, i byer og på landet.

Manifestet fik afgørende idemæssig betydning for en internationalt udbredt om end svingende tro på en socialistisk utopi frem til i dag. Dets store gennemslag kan tilskrives, at det videreførte flere årtiers kritik af det eksisterende ulighedsskabende samfundsøkonomiske system og samtidig indeholdt en sammenhængende analyse til forklaring af ulemperne ved systemet. Det var resultatet af Karl Marx' samfundsanalyser, som han videreførte gennem flere årtiers forskningsarbejde, der resulterede i publiceringen af værket *Das Kapital*, hvoraf første bind publiceredes i 1867, mens andet og tredje bind først publiceredes efter hans død i 1885 og 1894, færdiggjorte af vennen Friedrich Engels.

Karl Marx var ud af en velhavende tysk-jødisk familie fra embedsborger-skabet. Han studerede filosofi og politisk økonomi. Han var således fortrolig med de klassiske økonomers værker, og hans teoretiske forståelse af samfundsøkonomien var præget heraf, herunder arbejdsværdilæren. Den lå til grund for manifestets og senere socialisters argument om, at arbejdsgiverne udbyttede arbejderne ved at tilvende sig en merværdi på bekostning af arbejderne ved

kun at betale disse en del af den værdi, de skabte gennem deres arbejde. Heri lå modsætningen mellem ejerne af produktionsmidlerne og de besiddelsesløse, der var henvist til at måtte sælge deres arbejdskraft. En modsætning, som kun kunne ophæves gennem socialisme med kollektivt eje af produktionsmidlerne.

Med det stærkt appellerende Manifest og det senere omfangsrige værk *Das Kapital* kom Marx til at præge senere socialisters forståelse af det samfundssystem, som de nu begyndte at kalde kapitalistisk og bestående af klasser med modsatrettede interesser. Det kapitalistiske system med en politisk ideologisk overbygning med kirke og stat tjente kapitalisternes interesser, mens det først var med overgangen til socialisme, at arbejderklassens interesser ville blive tilgodeset, og de ville få del i den af den teknologiske udvikling skabte stigende velstand. Marx forstod i endnu højere grad end de tidligere klassiske økonomer, at den teknologiske udvikling indebar enorme produktivitetstigninger. I manifestet skildres malende, hvorledes den stærke udvikling i de såkaldte produktivkræfter, skaber enorme rigdomme for kapitalisterne. Hvor Adam Smith, der ellers ikke beskæftigede sig meget med fordelingen af den af markedsøkonomien skabte velstand, kom med et eksempel, at arbejdsdelingen kunne gøre den menige arbejder mere velstående end den rigeste høvding i et samfund med selvforsyningsøkonomi, der kom Marx med en analyse, at den kapitalistiske markedsøkonomi med fri konkurrence fører til monopoler og velstand for de få og fattigdom for de mange.

Allerede i manifestet beskrives, det, at den teknologiske udvikling og konkurrence vil føre til stadig større virksomheder ejet af nogle få storkapitalister, mens småkapitalisterne bukker under i konkurrencen og må melde sig i proletarietets rækker af arbejdsløse arbejdere - i manifestet omtalt som sultens slavehær. Marx mener nemlig, at kapitalisterne vil være presset på deres profit som følge af den indbyrdes konkurrence og den teknologiske udvikling, der fører til en ændring i kapitalens såkaldte organiske sammensætning i virksomhederne. Ræsonnementet er, at teknologien og de hermed forbundne fordele ved stor-drift vil kræve stadig større investeringer, og at virksomhederne skal investere stadig mere i fast kapital, maskiner og bygninger, og mindre i flydende kapital, dvs. lavere lønninger til færre arbejdere. Da det ifølge Marx' tankegang kun er arbejderne, der skaber værdi, vil profitten blive presset. Systemet rummer en uafvendelig tendens til faldende profitter. Arbejderne skal tjene til forrentning af et stadig større og mere kostbart kapitalapparat, og samtidig vil det større produktionsapparat kræve større afsætning, hvorfor kapitalisterne må sænke priserne for at klare sig i den indbyrdes konkurrence.

Produktionsapparatet vil ifølge Marx kunne producere stadig mere, men en stigende del af befolkningen vil ikke have købekraft til at sikre den nødvendige efterspørgsel. Resultatet er et system med tilbagevendende økonomiske kriser, hvor virksomheder går fallit og bidrager til øget arbejdsløshed. Stadig færre kapitalister står tilbage, men med usikkerheden om, at det kan blive deres tur til at gå fallit under den næste krise. Kapitalisterne ved, at de er fanget i en

profitklemme, som betyder, at de må handle skånselsløst over for arbejdere og konkurrenter. De tilbageværende kapitalister er hverken gode eller onde, men må agere i henhold til det kapitalistiske systems logikker og den givne teknologiske udvikling. Der er derfor ikke langt til at opfatte, at alle er tabere i det kapitalistiske system, med undtagelse af nogle ganske få, der til sidst vil have kontrol med store monopolvirksomheder. Et godt liv for de mange kan ifølge den marxistiske tankegang kun skabes ved at erstatte det kapitalistiske system med et socialistisk system med planøkonomi, et kommunistisk samfund, hvor alle yder efter evne og nyder efter behov. Det kræver klassekamp, da kapitalisterne ikke frivilligt vil afgive den økonomiske og politiske magt.

Senere socialister var uenige om, hvorledes kampen skulle føres for realiseringen af det socialistiske samfund. Der var imidlertid udbredt enighed om at anerkende Karl Marx' analyse af den historiske udvikling og modsætningerne inden for det kapitalistiske system, som Manifestet så levende formidlede. Analysen gav rationalet for at stræbe efter et andet system, det socialistiske. Den appellerede, da den var videnskabeligt funderet i omfattende empiriske studier og logiske ræsonnementer samtidig med, at den lovede en bedre verden med mindre ulighed til fordel for de mange. Den udgjorde således fundamentet for en politisk-ideologisk position, som udgjorde en stærk opposition til den liberale-økonomiske position i Europa, der også mødte kritik fra grupper af kristne. (JN 2013)

I Danmark udgav Frederik Dreier i begyndelsen af 1850erne flere skrifter, bl.a. *Fremtidens Folkeopdragelse, af en Socialist* og ugebladet Samfundets Reform. Han havde visioner om "Arbejdets Frigørelse fra Pengemagtens Aag", ligesom han på samme tid stod bag oprettelsen af en brugsforening, der nåede op ca. 1.400 medlemmer, men dog fik kort levetid. (DBL) Dreier døde allerede i 1853 som 26-årig og formåede ikke at opbygge en socialistisk arbejderbevægelse.

Socialismen blev først for alvor mobiliserende i Danmark fra begyndelsen af 1870erne med Louis Pio som den ledende skikkelse. Han udgav i 1871 to skrifter *Socialistiske Blade* og var redaktør for *Socialisten*, der fra foråret 1872 udkom som dagblad. På dette tidspunkt skønnes det, at den danske afdeling af den socialistiske organisation Internationale havde omkring 5.000 medlemmer, heraf ca. 2.000 i provinsen. (DBL) Trods svingninger i tilslutningen var grunden hermed lagt til en stærk dansk arbejderbevægelse med udgangspunkt i den socialistiske ideologi. Arbejderbevægelsen opnåede dog i Danmark på intet tidspunkt politisk magt til at gennemføre den socialistiske utopi, selv om Socialdemokratiet i 1929 nåede knap 42 % af stemmerne og ved de følgende valg i 1930erne lå endnu højere. Socialdemokratiet appellerede da til bredere grupper end arbejderne, og borgerskabet i Danmark nærrede ikke længere samme revolutionsfrygt som i de første år efter Første Verdenskrig præget af erindringen om den russiske revolution i 1917 og af fortsatte krigshandlinger og social uro i flere lande til ind i 1920erne. Frygt for en fredelig undergravning af kapitalismen som system gjorde sig dog gældende til 1970erne.

Det er vurderingen bag denne fremstilling, at Marx' analyser havde væsentlig betydning i to henseender. For det første det ovenfor nævnte virkningshistoriske, at socialister med tro på utopien spillede en vigtig politisk rolle især fra 1890erne. Om midlerne til realisering af den socialistiske utopi var der dog ikke enighed blandt socialisterne. Socialdemokratiet bekendte sig tidligt til demokratiet, og de revolutionære socialister udgjorde kun mindre grupper. Og fra 1920erne havde en voksende andel af Socialdemokratiets vælgere og politikere snarere en reformering af kapitalismen end overgang til egentlig socialisme som mål.

Og for det andet, at Marx' terminologi og analyser trods fejl afspejlede vigtige indsigter, som også har inspireret denne fremstilling. Værket handler således om dansk kapitalisme, og ejerskab til produktionsmidlerne er et centralt emne i fremstillingen. Som et analytisk redskab opereres der med forskellige grupper af kapitalister, der stod over for arbejderklassen og andre ansatte, der udelukkende levede af at sælge deres arbejdskraft, men som også var i indbyrdes kamp. Marx har desuden inspireret med påpegning af en række centrale karakteristika ved det kapitalistiske system, herunder dets ustabilitet med tilbagevendende kriser og øget ulighed ved manglende politisk regulering. Senest har Thomas Piketty med sit store værk *Capital* empirisk underbygget det kapitalistiske systems ulighedsskabende tendenser. (TP 2014)

Det er dog samtidig vurderingen, at Marx' analyse rummer en række fejlslutninger. Han undervurderede betydningen af innovation og teknologisk udvikling, selv om han som en af de første i så høj grad betonedede den teknologiske udviklings enorme potentiale. Det kapitalistiske system har netop været kendetegnet ved en betydelig fleksibilitet. Nye profitmuligheder har til stadighed vist sig, også uden nødvendigvis større investeringer i mere fast kapital i form af kostbare maskiner og bygninger. Og drivkraften bag den økonomiske udvikling har ikke kun været kapitalisters kamp for profit eller arbejderes kamp for overlevelse. Kapitalister har kunnet forfølge andre mål, ligesom nogle aktører bl.a. har været drevet af ønsket om øget erkendelse og viden, og ansatte har været i besiddelse af viden og kunnen, der har givet dem muligheder for at få en rimelig andel i virksomhedernes indtjening. Systemet kan ikke beskrives ud fra en så enkel formel, som Marx opstillede.

Kapitalismens dynamik – entreprenuren og innovation

Den enkelte virksomhedsejer, der for egen vindings skyld træffer beslutninger om at kombinere samfundets produktionsressourcer for at have noget at sælge på markedet, var ifølge Adam Smith dynamoen bag samfundets velstand. Alligevel behandles han i forbavsende ringe grad i den historiske faglitteratur, om end der de seneste årtier har været en voksende virksomhedshistorisk interesse. (Jf. GJ & JZ 2008) En del af forklaringen på historikernes begrænsede interesse for private virksomheder kan være, at historikere stadig har et billede af virksomhedsledere som personer, der blot handler rationelt i bestræbelserne på

gevinstmaksimering. Ganske som mange socialistiske og liberale økonomer har antaget det i deres økonomisk-teoretiske arbejder.

Virksomhedsledere træffer imidlertid beslutninger med henblik på en usikker fremtid, og deres valgmuligheder er legio. Ingen kan med sikkerhed angive de beslutninger, der vil føre til den største indtjening på kort eller langt sigt, hvortil kommer, at virksomhedsledere kan forfølge andre mål end blot gevinstmaksimering. Med andre ord, er der et vidt spillerum for, at forskellige virksomhedsledere vil træffe forskellige beslutninger, selv om de står i samme situation. Der tegner sig dog nogle fremherskende mønstre, idet forskellige typer af virksomhedsledere følger forskellige virksomhedsstrategier, således indtil med hensyn til valg af organisationsstruktur (ejerskab og ledelsesformer), teknologi og arbejdskraft, og udtil med hensyn til relationer til kunder, leverandører, konkurrenter og myndigheder.

Virksomhedsledere kan således grupperes efter flere dimensioner, men ud fra den opstillede problemstilling er de umiddelbart mest interessante virksomhedsledere dem, der har bidraget mest til samfundets velstandsudvikling. Her har den østrigsk fødte økonom Joseph Schumpeter med sin teori om entreprenurens rolle i den kapitalistiske udvikling ydet et bidrag, som der har været stærkt stigende interesse for i de seneste årtier.

Ifølge Schumpeter er det karakteristiske for den kapitalistiske økonomi, at den er dynamisk og hele tiden fornyr sig. (JS 1912) Det afgørende led i denne fornyelsesproces er den innovative "entreprenør", der for egen regning og risiko sætter noget nyt i gang, det være sig nye produkter, nye former for markedsføring, nye måder at producere på eller nye måder at organisere en virksomhed på. Vellykkede innovationer sikrer entreprenøren en ekstraordinær indtjening, som bidrager til ekstra dynamik i samfundet. Entreprenøren adskiller sig fra de fleste andre virksomhedsledere ved ikke blot at have et ønske om overlevelse, men ved at have en tro på at kunne konkurrere sig til en stigende del af den samlede efterspørgsel i samfundet. (MH m.fl. 2001 s. 11)

For Schumpeter var det ikke nye opfindelser eller udtænkning af nye metoder, der er drivkraften i økonomien; det afgørende er en succesfuld gennemførelse i kommerciel sammenhæng. Mange opfindelser bliver aldrig til kommercielle innovationer. Det er først i det øjeblik, opfindelsen bliver til en innovation gennem en entrepreneurs handlinger, at den store indtjening kan opstå og på lidt længere sigt trækker yderligere investeringer til inden for det pågældende område og måske også afstedkommer tilgrænsende innovationer. Schumpeter udtrykte, at der var perioder, hvor innovationerne nærmest kom i sværme og skabte høj vækst i samfundet.

Entreprenøren vil i den tidlige fase af sin virksomheds eksistens typisk have behov for ekstern finansiering. Schumpeter skelnede da også mellem entreprenøren og kapitalejeren, idet sidstnævnte mod at få del i det fremtidige afkast stiller kapital til rådighed for entreprenøren. Långiver vil ofte være en handels- eller finanskapitalist, ligesom lån fra familie og venner samt leverandørkreditter

kan være en vigtig kilde til likviditet. Da udbuddet af kapital er begrænset, som det også gælder de andre produktionsfaktorer arbejdskraft og jord, vil innovative investeringer kræve, at der flyttes kapital og arbejdskraft fra allerede eksisterende produktioner til succesrige innovative virksomheder. Som et led i fornyelsen vil der derfor skulle ske en afvikling af traditionelle erhvervsaktiviteter eller med Schumpeters ord: Der vil skulle ske en kreativ destruktion.

Det kan empirisk være svært at trække grænsen mellem den innovative og den ordinære virksomhedsejer. Store fortjenester kan også opnås gennem spekulationer og andre ikke innovative investeringer, men det kan analytisk være nyttigt at forsøge at følge Schumpeters skelnen. I denne fremstilling har jeg ligeledes under inspiration fra Schumpeter valgt at skelne mellem den adaptive og den kreative entrepreneur. (JS 1947 s. 150) Den adaptive entrepreneur kan, som Schumpeter skriver, opnå ekstraordinære gevinster ved i forlængelse af hidtidige aktiviteter at tilpasse sin virksomhed til ændringer i omgivelserne, men kan også ses som virksomhedsejeren, der importerer viden og nye ideer vedrørende produktion, markedsføring og organisation fra et område til et andet. Det gjaldt f.eks. mange danske virksomhedsejere, der lod sig inspirere fra udlandet til at introducere nye produkter eller til at foretage investeringer i en i dansk sammenhæng ny måde at producere, at markedsføre eller at organisere deres virksomhed på.

Den adaptive entrepreneur, der tilpasser sin virksomhed til nye vilkår eller overfører andres innovation til et nyt område, må vurderes anderledes end den kreative entrepreneur. Denne karakteriseres af Schumpeter som den virkelige pioner, der som den første ser de kommercielle muligheder ved nye produkter eller ved en ny kombination af produktionsfaktorer i forbindelse med produktion, markedsføring eller valg af organisatorisk struktur. Den kreative entrepreneur bidrager til, at økonomiske og sociale forhold ændres, og at der kan skabes situationer uden forbindelse til den virkelighed, som ellers ville have eksisteret. Den kreative entrepreneur har i modsætning til den adaptive entrepreneur større muligheder for at ekspandere til andre lande og til også der at bidrage til at sætte en kæde af reaktioner i gang, der kan indebære afgørende transformationer.

Det er samtidig klart, at også ikke-innovative virksomheder kan opnå at blive internationalt konkurrencedygtige i kraft af en betydelig effektivisering. Grænsen mellem få eller en enkelt innovativ investering, der resulterer i ekstraordinære indtjeningsmuligheder, og de mange forbedringer, ofte i tusindvis, som de fleste virksomheder foretager med henblik på en løbende effektivisering, kan være svært at trække. Ikke desto mindre vil jeg foretage denne sondring, og produktionsorienterede virksomheder vil blive brugt som betegnelse for effektivt drevne virksomheder, der hverken henregnes til kategorien af innovative virksomheder, dvs. udviklingsorienterede virksomheder, eller traditionelt drevne virksomheder, dvs. virksomheder med få eller ingen forandringer.

Schumpeter byggede oprindeligt sin teori på den enkelte entrepreneur, der selv ejede sin virksomhed. Schumpeter fremsatte sine tidlige ideer før Første Verdenskrig, da den fremherskende virksomhedsform var den personligt ejede virksomhed med én eller et par ejere, ofte grundlæggeren(ne) selv. Men med fremvæksten af stadig flere store og komplekse virksomheder enten ejet af senere generationer eller med spredt ejerskab ophørte det stærke bånd mellem ejer og virksomhed i mange virksomheder. Det fik Schumpeter til i senere dele af sit forfatterskab at diskutere, hvorledes store bureaukratisk ledede virksomheder kunne fastholde en innovativ dynamik, bl.a. med oprettelsen af selvstændige forsknings- og udviklingsafdelinger. Det er en problemstilling, som også er relevant for dynamikken i den danske erhvervsudvikling.

Entrepreneuren havde en central rolle i den danske erhvervsudvikling, om end i langt højere grad som adaptiv entrepreneur end som kreativ entrepreneur. Det skal dog samtidig understreges, at nyere forskning viser, at innovation er en kumulativ proces, der sker kollektivt under stor usikkerhed. (MOS 2000) Entrepreneuren er den primære bærer af risikoen ved usikkerheden, men vil ikke være i stand til at nå kommercielle resultater alene, ligesom selv den mest kreative entrepreneur typisk henter væsentlig inspiration gennem erfaringer og udefra. Entrepreneuren må ikke forstås som et isoleret individ, men som en person med betydelig personlig kapacitet, herunder til at indgå i eksisterende netværk og til at opbygge nye personlige netværk.

Entrepreneuren er typisk central for en virksomheds ekstraordinære succes i etableringsfasen. Videre succes kan ofte tilskrives hans vilje til at afsætte ressourcer til stadig fornyelse, men den mulige innovation bygger ikke længere på hans personlige kapacitet, men derimod på arbejdet i særlige forsknings- og udviklingsafdelinger. Her samarbejder typisk højt uddannede medarbejdere om at finde frem til stadig bedre produktionsprocesser og produkter. Dette blev den ældre Schumpeter som nævnt opmærksom på under indtryk af fremvæksten af store og komplekse virksomheder med spredt ejerskab. Derimod havde han ikke som moderne udviklingsøkonomer blik for betydningen af innovation gennem stadig læring i produktionsafdelingerne, ikke mindst i afdelinger med en stor andel faglært arbejdskraft. (RN & SW 1982) Kombinationen af teoretisk-praktisk uddannelse i læretiden og løbende arbejds erfaringer, ofte fra forskellige arbejdspladser, gav mange arbejdere forståelse for ændringer af produktionsprocesser og produktgenskaber til styrkelse af deres arbejdspladser konkurrenceevne.

Endelig er det vigtigt at understrege, at innovation ikke alene har baggrund i private virksomheder. Virksomhedernes innovation bygger i mange tilfælde på opfindelser - og disses omsætning til praktisk brug - udviklet inden for rammerne af statslige eller andre kollektivt drevne organisationer, således som ikke mindst Mariana Mazzucato har mindet os om med sin bog *The Entrepreneurial State*. (MM 2013) Det gælder udviklingsarbejde til militært brug, men også forskning og udviklingsarbejde på universiteter og forskningslaboratorier

drevet med midler fra det offentlige, private, herunder brancheorganisationer, eller en blanding heraf.

Markedsøkonomiens ineffektivitet

Schumpeters entrepreneur er en vigtig dynamisk faktor i kapitalistiske økonomier, og som North nævner, er en af fordelene ved det åbne samfund, at det ikke har barrierer vendt mod fremkomsten af nye entreprenører. Det er imidlertid vigtigt at fremhæve, at de fleste virksomhedsledere ikke er specielt innovative, og at det er en illusion at antage, at der i virkeligheden findes en fri markedsøkonomi med fuldkommen konkurrence og optimering af produktionen. Der er en lang række barrierer for, at virksomhederne fungerer optimalt, ud over en række tilfælde af samfundsmæssige omkostninger i form af skadelig påvirkning af det fysiske miljø og sundhedstilstanden ved brug af markedet.

Mange, især ikke-innovative virksomheder, har en stærk tilskyndelse til at begrænse konkurrencen, hvortil kommer, at andre hensyn end optimering vejer tungt i virksomhedslederes valg af virksomhedsstrategi. Omkostningerne ved at afsøge markedet og indhente fulde markedsinformationer vil ofte være så høje, at virksomhedslederne ikke søger at maksimere overskuddet, men alene går efter at opnå et tilfredsstillende afkast af den investerede kapital og i mange tilfælde at begrænse brugen af markedet. Det gør sig gældende i dag, og det gjorde sig ikke mindre gældende tidligere, hvor adgangen til information var vanskeligere og risikoen for at lide tab som følge af asymmetrisk information større. Virksomhedslederes traditionelle svar på omkostningerne og risikoen ved ufuldstændig information under brug af markedet har været fortrinsvis at handle inden for netværk præget af personlig tillid eller at begrænse afhængigheden af markedstransaktioner gennem vertikal integration, udtrykt af den amerikanske virksomhedshistoriker Alfred D. Chandler, Jr.: Koordineringen af transaktionerne overlades til ledernes synlige hånd frem for til markedets usynlige hånd. Valget mellem brug af markedet og interne hierarkier kan forklares økonomisk rationelt som en afvejning af de marginale transaktionsomkostninger ved de to koordineringsformer, men dette regnestykke vil typisk være influeret af subjektive præferencer, herunder personlige magthensyn. (RC 1937, OEW 1975 og ADC 1977)

Mange virksomhedsledere ønsker i lighed med andre mennesker anerkendelse, og de er derfor ikke alene styret af ønsket om størst mulig økonomisk kapital, men også af ønsket om at opnå social, kulturel og politisk kapital. (PB 1983) Det kan gælde ansatte virksomhedsledere og virksomhedsejere, uanset om de er første eller en senere generation af ejere. Der er dog mange eksempler på Buddenbrook-effekten, dette at ejere i tredje generation i en succesrig virksomhed undertiden legede på arbejde, men arbejdede i fritiden og dermed bidrog til deres virksomheds tilbagegang. (DL 1969 s. 131-133 og 336f. og PB 1997 s. 12) Den sociale og kulturelle kapital plejedes mere end den økono-

miske. Akkumulering af disse forskellige kapitaler må dog også ses som midler i virksomhedsledernes kamp for overlevelse. Social kapital i form af tætte netværk og kulturel kapital i form af viden og tillæring af elitens normer og adfærd repræsenterer i lighed med politisk indflydelse og økonomisk kapital ressourcer, der kan trækkes på, når der skal foretages investeringer med henblik på fremtidigt afkast. Det indebærer også, at ikke alle kombinationsmuligheder afsøges.

Det kan være dyrt og i forbindelse med komplekse markedstransaktioner næsten umuligt at sikre sig mod opportunistisk adfærd, medmindre der opbygges langvarige relationer med et betydeligt element af gensidig tillid. Risikoen for opportunistisk adfærd eller i hvert fald, at andre hensyn end profitmaksimering er bestemmende, kan også gøre sig gældende inden for den enkelte virksomhed. Kapitalejeren vil i mange tilfælde opleve, at hans betroede repræsentant tænker mere på egne interesser end kapitalejerens ønske om størst muligt afkast. Principal-agent forholdet udvikler sig ikke altid i overensstemmelse med principalens interesser. Ikke mindst i den angelsaksiske forskning har der været skrevet meget om begrebet managerial capitalism eller direktørkapitalisme, som de to forskere Berle & Means introducerede allerede i mellemkrigstiden. De mente at kunne konstatere en forskydning af magten over de store amerikanske selskaber med spredt ejerskab til fordel for de ansatte ledere. John Kenneth Galbraith populariserede disse tanker i 1967, da han i bogen *The New Industrial State* bl.a. skildrede fremvæksten af et nyt industrisamfund med storvirksomheder, hvor magtfulde ansatte ledere forfulgte egne mål frem for ejernes om størst mulig indtjening. Lederne havde ifølge Galbraith først og fremmest interesse i vækst, der typisk bidrog til ledernes status og prestige, og også kunne begrunde, at de med ansvar for en større virksomhed skulle have en højere aflønning.

Principal-agent problemet er ikke alene relevant i moderne storvirksomheder, men kendes gennem hele perioden. Det kan i den forbindelse være nyttigt at skelne mellem ledere ansat af forskellige typer principaler. Der var ledere ansat under meget nærværende og stærke virksomhedsejere, som det bl.a. kendes fra familieejede virksomheder med langsigtede strategier. Der var ledere, som var ansat i virksomheder med spredt og svagt ejerskab som skildret af Galbraith, og som havde mulighed for at overtage magten og forfølge andre mål end virksomhedsejernes. Og der var ledere ansat under meget nærværende og stærke virksomhedsejere med et kortsigtet mål om hurtig indtjeningsvækst med henblik på salg af virksomheden. De to sidste grupper af ledere/principaler blev først udbredte i det 20. århundrede; den sidste gruppe endog først i slutningen af det 20. århundrede.